

Přednáška č. 10

DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD, STÁRNUTÍ POPULACE

DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD, DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE

- Základem změn v posledních třech stoletích je dynamický **rozvoj nezemědělských výrobních aktivit**
- Po rozvoji řemesel a obchodu následuje **rozvoj těžebního a ostatních odvětví průmyslu**, který doprovází rozvoj **dopravy a služeb**
- Procesy **průmyslové revoluce, urbanizace, zvýšení produkce potravin a vědecko-technická revoluce** jsou spojeny s významnými změnami ve společnosti **nejsou izolovanými procesy**, ale navazují na sebe a vzájemně se podmiňují

- Součástí těchto změn je i **změna reprodukčního chování lidí - demografická revoluce**
- Pokrok v zdravotní péči, růst vzdělanosti, změny v postavení žen a dětí, zlepšení životní úrovně a vývoj způsobu myšlení a morálky **změnily původní přirozený řád reprodukce**
- Tyto faktory umožnily na jedné straně **snižování úmrtnosti** a na druhé straně (později a postupně) **omezování plodnosti**

Demografický přechod (někdy také *demografická revoluce* či *tranzice*) **je převratným a v historii lidstva ojedinělým procesem změny demografické reprodukce**

- Vzniká na určitém stupni společenského rozvoje a na jiném opět končí
- Charakteristický je pro něj především **pokles hrubé míry porodnosti (resp. plodnosti) a hrubé míry úmrtnosti**
- Klesá také **kojenecká úmrtnost**, zvyšuje se **naděje dožití**, dochází ke stabilizaci populačního růstu
- Koncept *demografického přechodu* se tedy pokouší **zobecnit změny růstu počtu obyvatel v čase**

- Termín demografický přechod vystihuje skutečnost, že se jedná o ***přechodné období demografických procesů, které spojuje periody relativně rovnovážného přirozeného pohybu obyvatelstva***
- **Proces demografické revoluce začíná zhruba polovině 18. století ve Francii a Anglii**
- **Určit počátek i konec tohoto procesu je však velmi obtížné, protože k němu *nedochází u celé populace současně*, ale postupně u jednotlivých skupin obyvatelstva**
- Také ***jednotlivé země mají svá specifika*** a neprocházejí procesem demografické revoluce ve stejnou dobu a stejně rychle

- Populace Země v 18. století vzrostla o 40 %, obyvatelstvo Evropy se zvětšilo dokonce o 54 %
- Je třeba si populační růst zasadit do kontextu - **celý proces proběhl v západní Evropě přibližně v letech 1750-1930**
- Bylo to **období modernizace a průmyslové revoluce**, která odstartovala nejen proces industrializace, ale i urbanizace, sociálních a kulturních změn, růst vzdělanosti..

- **Co však bylo příčinou tohoto nebývalého populačního růstu ?** Na to se snažili odpovědět demografové, kteří tuto odpověď formulovali do teorií demografického přechodu..
- např. Anglický pastor a ekonom **Robert Malthus** ve svém „Eseji o principu populace (1789)“ vyjádřil **obavy nad růstem populace**
 -považoval ho za neudržitelný a neslučitelný s možnostmi společnosti zajistit zdroje obživy (malthusiánství)

- Francouzský demograf *Adolphe Landry* (1939) hledal vysvětlení v představě ***fázového vývoje populací***
- Podle něj je **demografický režim funkcí individuálních materiálních aspirací jedinců** (touha po blahobytu a sociální jistotě) a **produkčních možností společnosti**

- Společnosti se vyvíjí od ***primitivních***, kde je ekonomickými faktory **omezována pouze mortalita a populace se snaží maximalizovat svou velikost na úroveň ekonomických možností...**
- ...až po ***moderní, vyspělé*** s vysokou úrovní ekonomické produkce, kde je však **velikost populací pod úrovní ekonomických možností**, protože egoistická touha po vysoké životní úrovni vede k **vědomému omezování porodnosti**

- **Nejvlivnější teorii demografického přechodu**, které dal i název a která je považována za **klasickou**, formuloval americký demograf *Frank Notestein* v 50. letech 20. století.
- Stejně jako u jiných teorií je opět základem **vývoj populace ve třech fázích demografických režimů** a podstatou růstu populací je pro Notesteina zejména **pokles úmrtnosti** způsobený zvyšující se životní úrovní a kontrolou nad nemocemi

- 1. fáze (před tranzicí)** - je charakteristická ***vysokou mortalitou*** (ovlivněnou výraznými výkyvy – epidemie, války, hladomory) a ***vysokou porodností***
- 2. fáze (období tranzice)** – je pro něj typická ***klesající úmrtnost doprovázená také klesající porodností***, pokles v míře úmrtnosti obvykle předchází poklesu porodnosti, což vede ***k populačnímu růstu***
- 3. fáze (po tranzici)** – je demografickým režimem s ***nízkou úmrtností a nízkou*** (často i fluktující) ***porodností***

- **O adekvátnosti klasické teorie první demografické tranzice** se začaly v 60. letech 20. století **objevovat pochybnosti**
- V 80. letech vznikla na základě výzkumu univerzity v Princetonu ***nová teorie (prvního) demografického přechodu***, která vycházela z velmi podrobných analýz dat a odpovídala na otázky, na které původní teorie nebyla schopna odpovědět
- **Odlišovala** se od klasické teorie **ve čtyřech bodech:**

- 1) První odlišností byl **sociální a ekonomický kontext**, ve kterém tranzice započala
 - Klasická teorie předpokládala, že ***v této fázi musí být země na určitém vývojovém stupni...*** ovšem podle empirických dat začal prudký pokles porodnosti v úzkém časovém rozmezí (1880-1910) v různých zemích s různými ekonomickými podmínkami

- 2) druhým aspektem bylo **fertilní chování obyvatel**
 - Nová teorie tvrdí, že ***celková i manželská plodnost byla ještě před tranzicí nižší, než za jakou ji pokládá klasická teorie***, a navíc v té době už probíhala jistá forma rozhodování o velikosti rodiny, která byla většinou dána exogenně typickým modelem rodiny v dané oblasti (ten byl stanoven především působením církve), popř. oddalováním sňatku tím, že jsou nejprve zabezpečovány zdroje živobytí rodinné jednotky

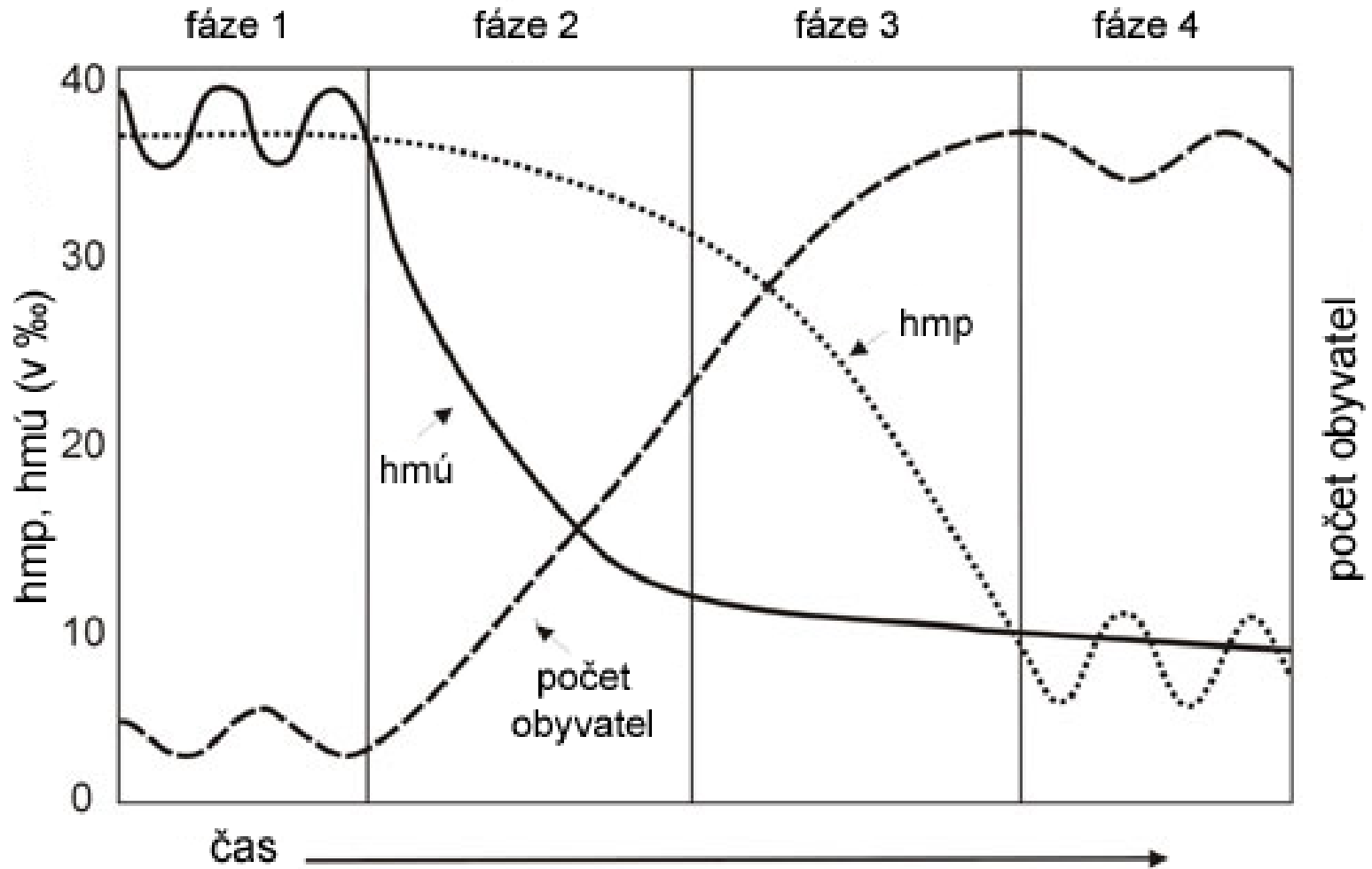
3) dalším **rozhodování o počtu dětí v rodině**

- K vědomému a výraznému **omezování manželské plodnosti potom došlo v okamžiku**, kdy se nějakým způsobem změnil postoj obyvatelstva ke své fertilitě - v okamžiku, **kdy se společnost začala proměňovat v moderní**; masově se začaly používat různé formy antikoncepce a šíření tohoto jevu se týkalo velkých územních celků v poměrně krátké době

4) **Kulturní vliv na demografické chování lidstva**

- Ačkoliv v rámci jednoho regionu mohou existovat rozdílné stupně ekonomického vývoje, **lidé se rozhodují o počtu dětí především na základě vzájemných sociokulturních vazeb**

Obvykle se tedy průběh klasického demografického přechodu rozděluje do dvou a více (čtyř) fází

První fáze

- pro tuto fázi jsou charakteristické **vysoká míra porodnosti i vysoká míra úmrtnosti**
- **Moderní medicína není zdaleka rozvinuta**, standardy osobní hygieny jsou na velmi nízké
- Obě míry kolísají podle aktuálních okolností
- **Populační růst stagnuje**
- V této fázi jsou dnes nejvíce ekonomicky zaostalé země střední a východní Afriky a středoasijské (např. Afghánistán)

Druhá fáze

- Tato fáze se vyznačuje nadále **vysokými hodnotami míry porodnosti**, ale již **výrazným poklesem míry úmrtnosti**
- **Modernější medicínské techniky** a vyšší hygienické standardy vedou ke snižování úmrtnosti, a tedy **velkému populačnímu růstu**
- V této fázi dnes nalezneme např. některé země západní Afriky a střední a jižní Asie

Třetí fáze

- Tato fáze je charakteristická mírnějším poklesem a následným **ustálením míry úmrtnosti na nízké úrovni** a poměrně **prudkým poklesem míry porodnosti**
- V důsledku sílící suburbanizace, ekonomickému a sociálnímu tlaku na vícečetnou rodinu se **porodnost postupně snižuje**, a to téměř **až na úroveň úmrtnosti**

- Dochází také ke **značným migracím**, např. z populačně rostoucí Evropy (přelom 19. a 20. století, ale i později) do USA.
- **Populace stále roste, ale daleko méně než v předcházející fázi**
- V této fázi se dnes nacházejí např. některé země Latinské Ameriky, jihovýchodní Asie a Oceánie
- Druhá a třetí fáze jsou příznačné pro tzv. ***první demografický přechod***

Čtvrtá fáze

- Jedná se o období, v němž se ***míry porodnosti i úmrtnosti ustálí na nízké úrovni***
- V důsledku toho dojde k ***velikostní stabilizaci populace*** (stacionární populace)
- Na zachování nízké úrovně porodnosti a malých rodin mají vliv zejména sociální, ekonomické a institucionální faktory
- Země, které se nacházejí v tomto stádiu, resp. jsou již za ním (především vyspělé země západní a severní Evropy), mají ukončen i tzv. ***druhý demografický přechod*** (= 4. fáze)

- **Demografický přechod se neodehrál** v Evropě a dalších zemích **ze dne na den**
- Podle stupně ekonomického a společenského rozvoje se **jednotlivé fáze** postupně **objevují ve všech zemích světa** - demografický přechod tedy ***probíhá značně diferencovaně***
- **Méně vyspělé oblasti a země**, v nichž byla relativně vysoká úroveň kojenecké úmrtnosti, negramotnosti a nízká úroveň industrializace i urbanizace, **následovaly v proměnách svého demografického chování své vyspělejší předchůdkyně v průběhu několika desítek let**

- **Bylo to** sice později, ale v každém případě **mnohem dříve, než se tyto země dostaly na podobnou ekonomickou a sociální vyspělost** oblastí, v nichž demografický přechod začal
- Průběh přechodu byl také mnohem rychlejší, obecně platí: **čím později a v čím méně vyspělých zemích přechod začal, tím také dříve proběhl (probíhá) či skončil**
- Většina relativně vyspělých zemí světa je dnes ve třetí či konečné čtvrté fázi demografického přechodu

Podle toho, jak jsou **synchronizovány změny porodnosti a úmrtnosti** v průběhu prvních dvou fází prvního demografického přechodu, rozlišujeme **tři typy**:

Francouzský typ

- U tohoto typu dochází k poklesu porodnosti a k zlepšování úrovně úmrtnosti téměř současně v obou fázích revoluce. Důsledkem je **relativně malý růst populace**

Anglický typ

- Úmrtnost se zlepšuje v obou fázích, porodnost však v první fázi neklesá, stagnuje, což má za důsledek dosti **značný nárůst populace**. V druhé fázi pak porodnost rychle klesá.

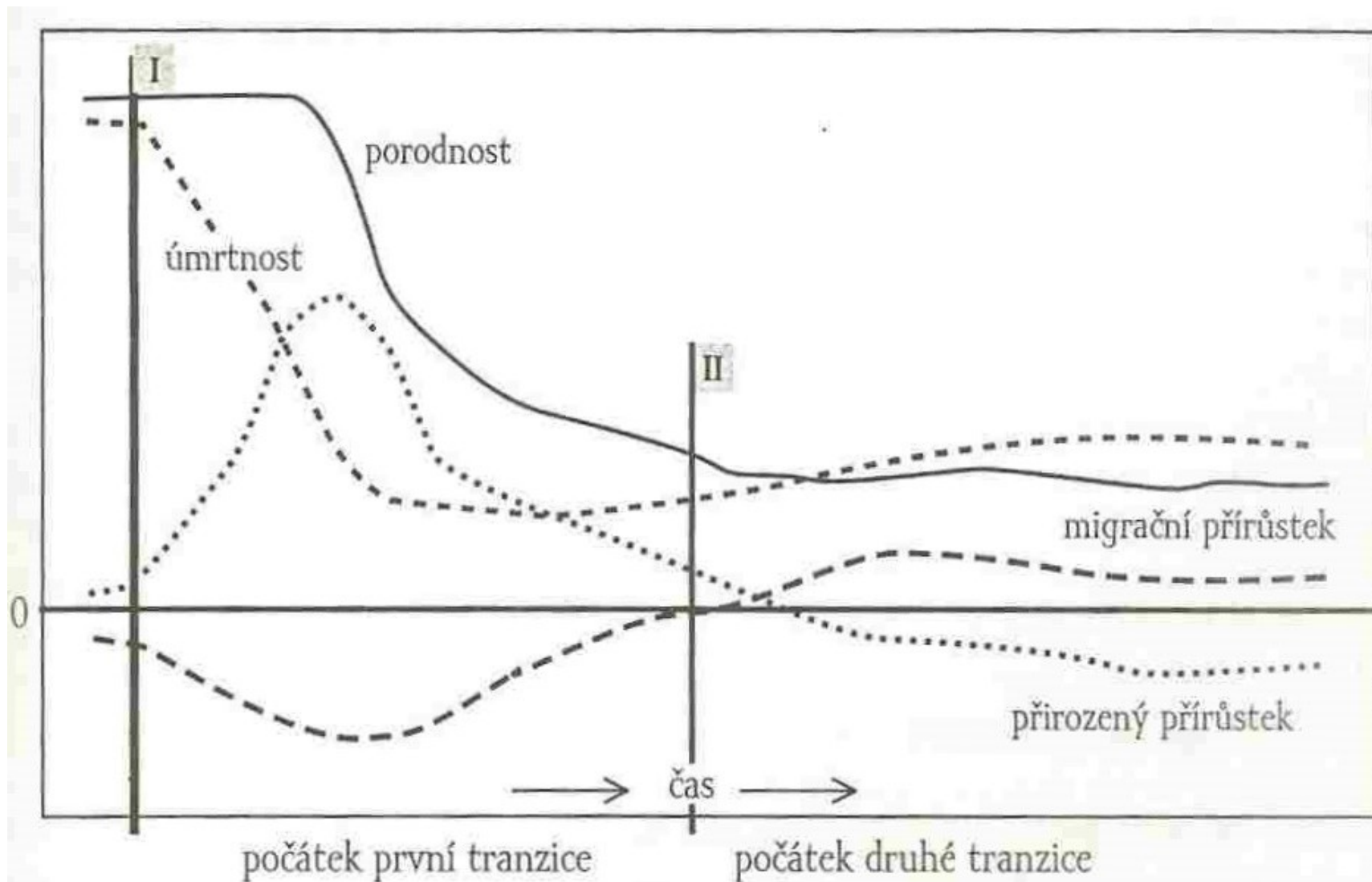
Japonsko - mexický typ

- Dochází ke snižování úmrtnosti v obou fázích, nicméně porodnost v první fázi dokonce stoupá
- Ve druhé fázi porodnost klesá
- U tohoto typu dochází k dosti **velkému početnímu růstu populace a většinou trvá kratší dobu**
- Tento typ je charakteristický pro **rozvojové země**
- Jedná se o konkrétní příklad obecného pravidla, které říká, že čím později demografická revoluce začíná, tím kratší má průběh

- Termín ***druhý demografický přechod*** byl vnesen do demografického a sociologického diskursu v reakci na **novou velkou proměnu demografického chování**, kterou zaznamenala **západní a severní Evropa od druhé poloviny 60. let minulého století**
- Protože již jeden demografický přechod v Evropě proběhl, tento nový dostal přídomek „***druhý***“

- Termín druhý demografický přechod poprvé použili demografové R. Lesthaeghe (Belgie) a D. J. van der Kaa (Nizozemsko)
- Právě van der Kaa (1987) stanovil **počátek druhého demografického přechodu na rok 1965**
- Za hlavní demografický rys považoval ***pokles úhrnné plodnosti*** z úrovně, která zaručuje alespoň záchovnou (reprodukční) hranici populačního růstu (2,1), ***na úroveň hluboce pod touto hranicí***

Model první a druhé demografické tranzice

- V pozadí druhé demografické tranzice stojí především **posun v hodnotách lidí** - narůstající ***individualismus a důraz na seberealizaci jednotlivce***
- Demografické proměny tohoto období mají **širší souvislosti, než jen rozhodování o počtu dětí a zda vůbec dítě mít**
- Prosazuje se eventualita **nesezdaného soužití páru** a také posun od modelu uniformní rodiny k **pluralitním formám domácností**

- Modernizační sociální změny – zejména **individualismus jednotlivce** - ohrozily fungování „tradiční“ rodiny, jak se ustavila v průběhu 19. století
- Některé „rodinné funkce“ byly **přebírány státem** a rodina se stala **dočasnou jednotkou** – dokud to bylo pro dospělé jedince výhodné
- Na konci 60. let k tomu přistoupilo **hnutí za emancipaci žen** spojené jednak se vstupem do pracovní sféry, jednak se zákonitým nárokem na větší podíl na rozhodování což vedlo až ke krizi otcovství (nepotřebného)

- Rodina přestala sloužit jako „záchranné pouto“ v době ekonomické krize, **omezil se její socializační vliv**
- Hlavní **společenskou rolí rodiny** zůstalo plození a výchova dětí
- Za těchto podmínek se **zvýšil počet rozvodů i jejich sociální akceptace** – také z důvodů individuálních nároků, kterou rodina měla plnit, ale dle rozvádějících se neplnila
- **Snížil se význam** (přes odpor církve) samotné instituce „**oficiální**“ **rodiny** – k plození a výchově dětí není potřeba sňatku

- Rostl **počet nesezdaných soužití a dětí narozených mimo manželství** (zpočátku pouze jako odklad k následnému sňatku)
- **Rostl počet málodětných a bezdětných párů**
– ve většině evropských zemí *nedokázala přirozená reprodukce pokrýt populační ztráty úmrtími* (částečně vyrovnáváno imigracemi)
- Začaly se objevovat **nové typy domácností** tvořené partnery stejného pohlaví (zpočátku jich nebylo mnoho)
- Jako **základní společenská jednotka** zůstala, resp. posílila své postavení **domácnost** – vzrostl ovšem počet jejích podob

- V **české společnosti** se tyto **změny** (pokud tedy hovoříme o druhé demografické revoluci) **projevily časově velmi odlišně**
- K **vysoké zaměstnanosti žen a nárůstu počtu rozvodů** došlo již za komunismu

.... zaměstnanost žen byla chtěná, tlačaná „shora“ vlastně už od 50. let

.... Nárůst rozvodů (nechtěný), avšak fakticky vyvolaný první změnou, byl vyvolaný sociální potřebou v 70. letech

- V Československu (jako v jedné z prvních zemí světa) došlo v 60. letech k **legalizaci homosexuality** (nikoliv však homosexuálních „rodin“; diskriminační opatření proti párům stejného pohlaví přetrvávala)
- **Sociální funkce rodiny** byla **chápána** veskrze „**tradičně**“, i když vzhledem k častým rozvodům k tomu měla daleko a rodina tak **fungovala spíše „sériově“** (několik manželství za sebou)
- **Bezdětnost a nesezdanost** v reprodukčním věku byly nicméně **společensky odsuzovány**

- K udržení důsledků tohoto stavu v podobě **přirozené reprodukce obyvatelstva** úspěšně sloužila **od 70. let státní sociální politika**
- „Druhá část“ přerodu (demografického přechodu) se zrodila až po pádu režimu – došlo k rychlému **zvyšování sňatkového věku i věku prvorodiček**, nejvýraznější byl **nárůst počtu nesezdaných soužití**
- Výrazně vzrostl podíl **jednočlenných domácností** zdaleka již netvořených pouze seniory po úmrtí jednoho z partnerů

- Podíl **rozvodů zůstal nadále vysoký**, jeden z nejvyšších na světě
- Pluralita domácností zahrnuje také **registrovaná partnerství homosexuálů** legalizovaná v roce 2006 (zatím bez možnosti adopce dětí)
- **Společenská akceptace uvedených změn** je v české společnosti **značná**, kritika je spojena spíše s okrajovými sociálními skupinami – a to přesto, že většina Čechů považuje za **ideální nukleární rodinu se dvěma dětmi...**

Posun v hodnotách probíhal především těmito směry:

- posun od **sňatečnosti k nesezdanému soužití**
- posun od **preventivní antikoncepce k seberealizačnímu plození**
- posun od éry, v níž bylo dítě středobodem života partnerů, k éře, kdy **středobodem života je pár a jeho dítě**
- posun od uniformních rodin k **pluralistickým formám domácností**

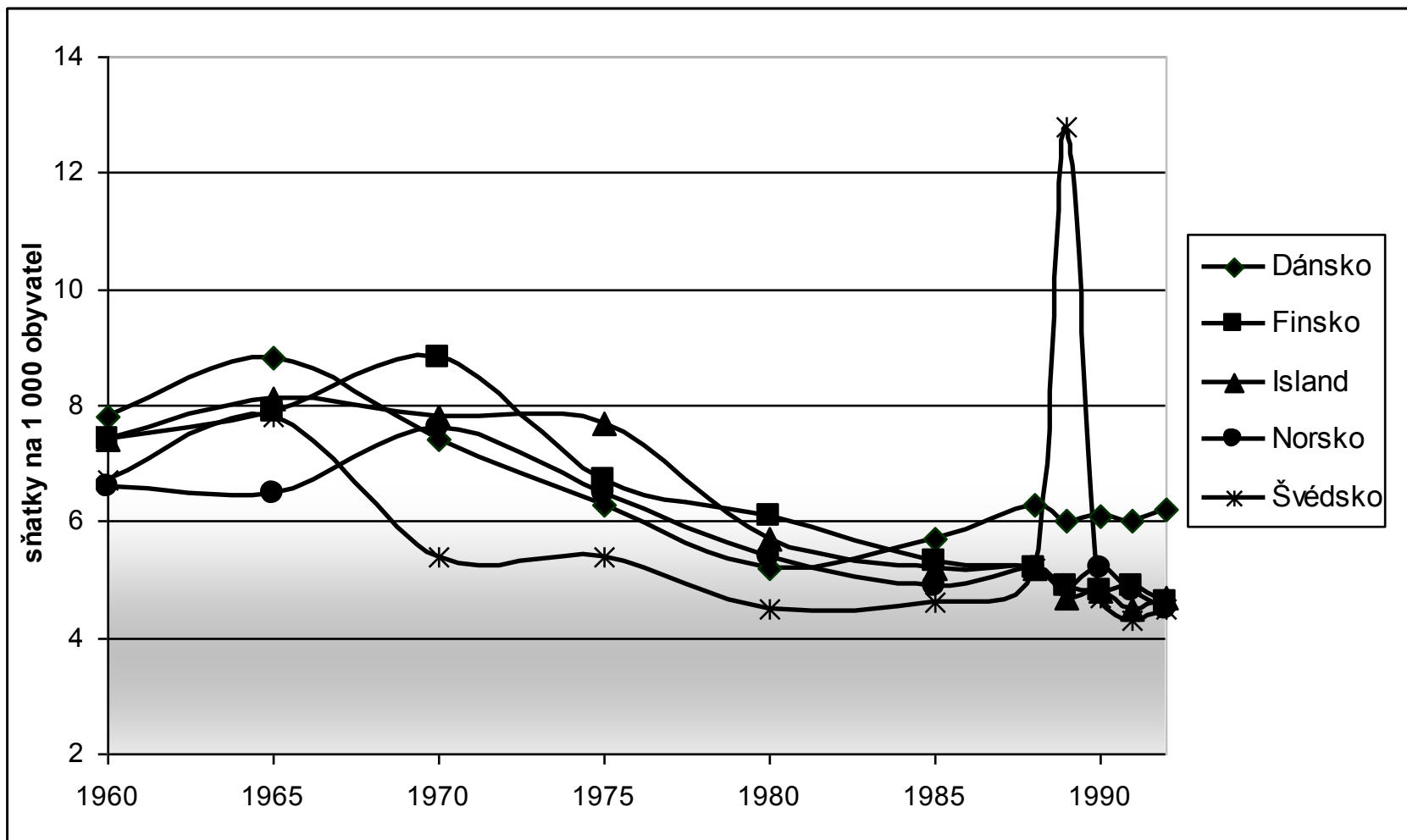
- Nezanedbatelný vliv se připisuje také **masovému rozšíření antikoncepce**
- Dalším významným znakem druhého demografického přechodu je trvalé **zlepšování naděje dožití** v důsledku soustavného růstu životní úrovně
- Tento jev v kombinaci s poklesem porodnosti má za důsledek **demografické stárnutí populace**

- v pozadí obou demografických zlomů (přechodů) stojí **dramatický posun v normách a postojích populací**
- Zatímco v pozadí **prvního přechodu stojí hodnoty altruismu (nezištnosti)**, neboť pokles porodnosti byl nesen především ohledy na rodinu a děti,
...v pozadí **druhého přechodu stojí hodnoty individualismu**, který klade **důraz na sebenaplnění a seberealizaci** jedince
- Samotný druhý demografický přechod je **předmětem sporů** mezi odborníky, zda v některých zemích (např. ČR) skutečně probíhá či nikoliv...

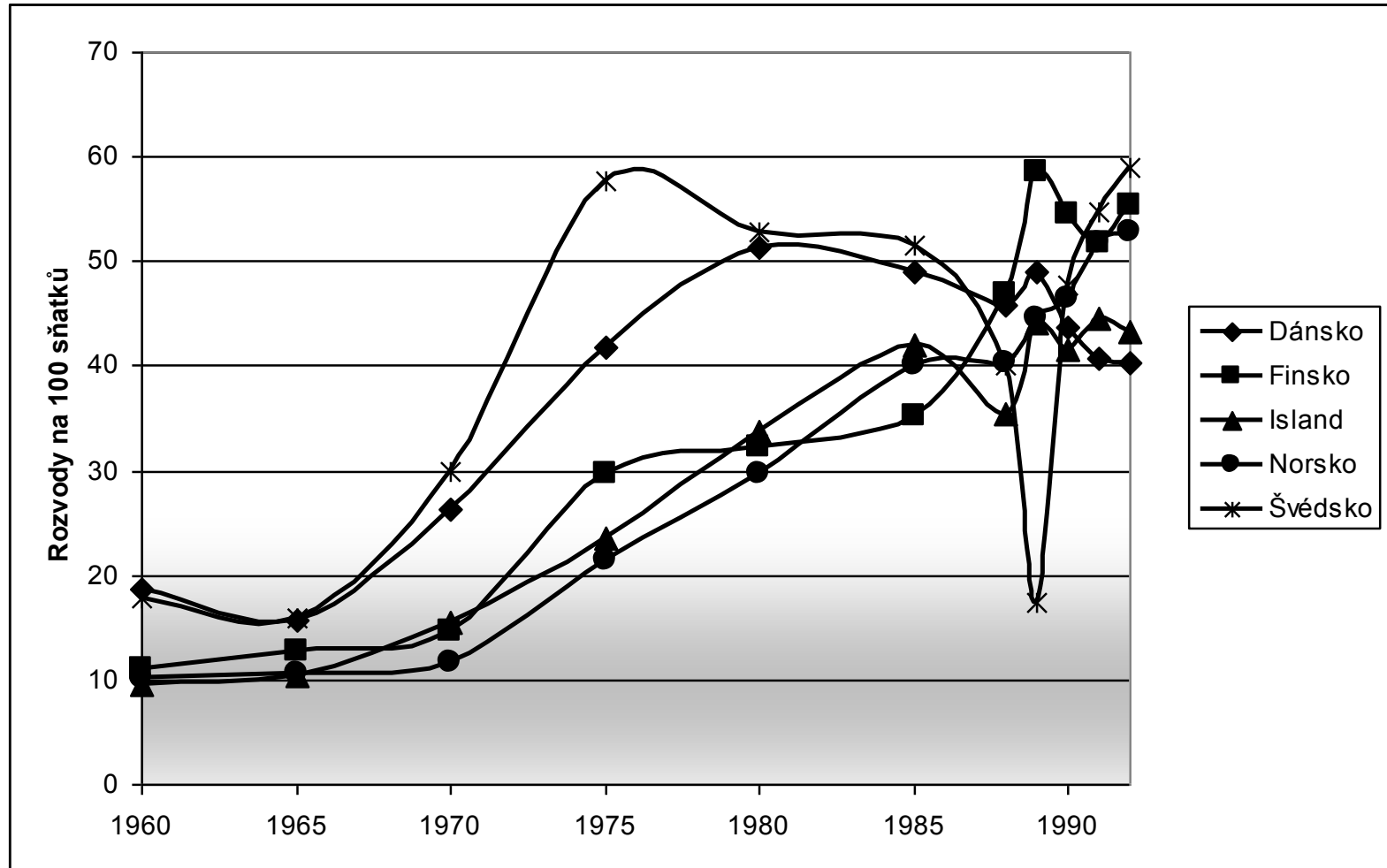
Prostorové šíření demografického chování

- **Nové postoje k demografickému chování**, především k plodnosti, se **šířily pomocí interpersonálních vztahů napříč** společenskými skupinami i regiony
- K akceleraci tohoto šíření obecně napomáhá, pokud **nový způsob chování je pro člověka výhodnější a přínosnější**
- V rámci druhého demografického přechodu se pak **přenos vzorců chování stává mnohem jednodušší díky masovým médiím a možnostem cestování**

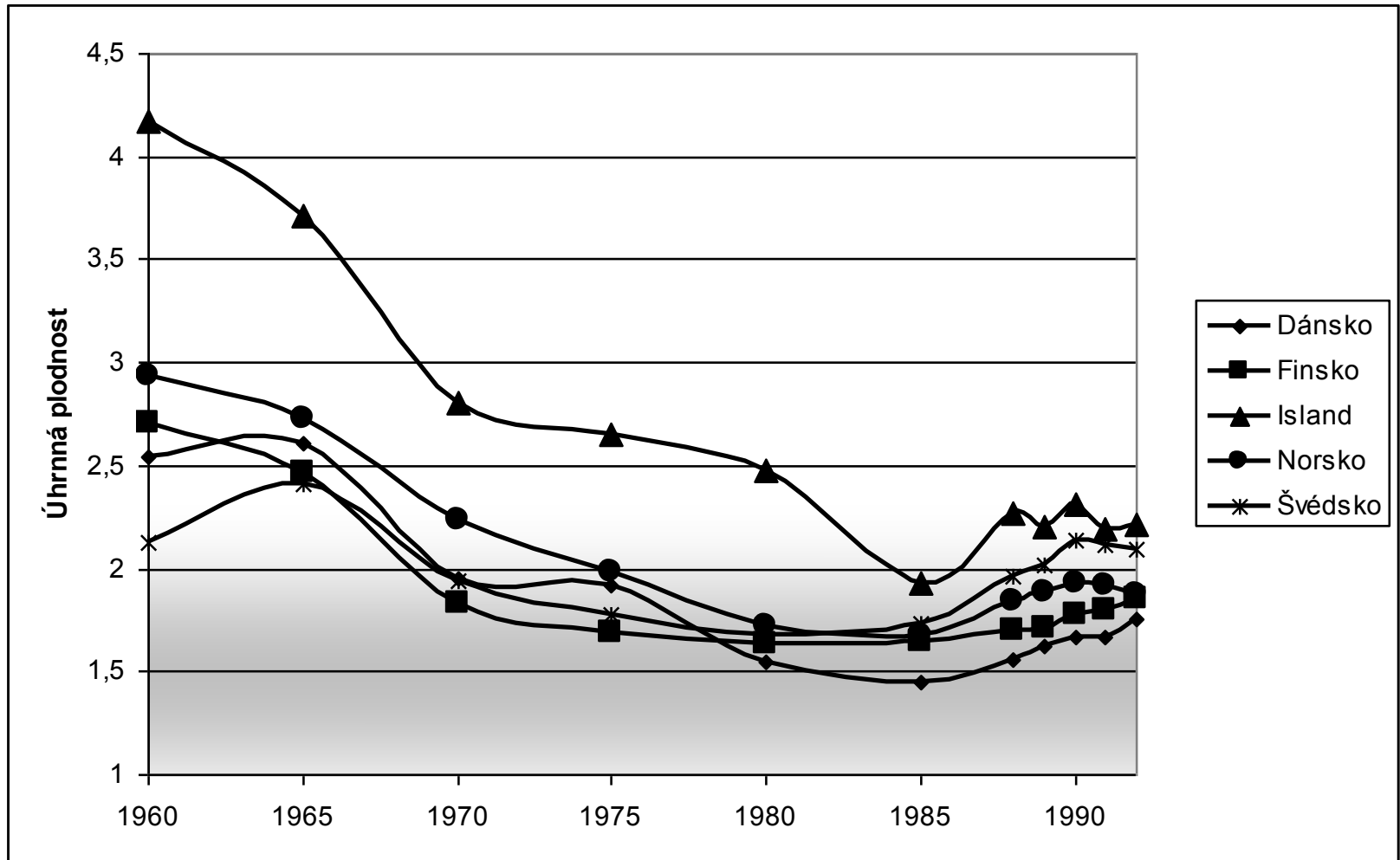
Vývoj hrubé míry sňatečnosti v severní Evropě

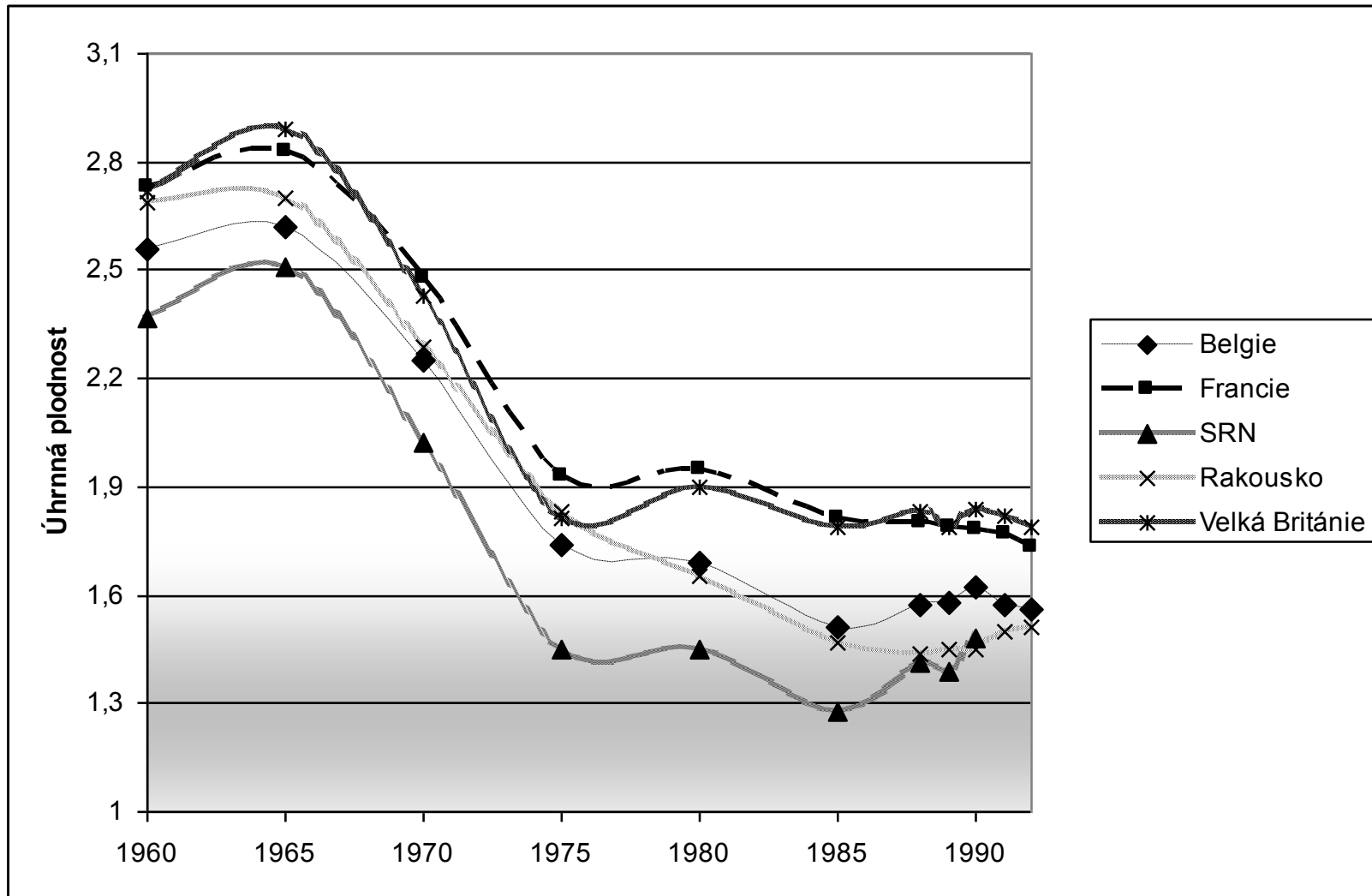
Vývoj rozvodovosti v severní Evropě

Vývoj úhrnné plodnosti v severní Evropě

Vývoj úhrnné plodnosti v západní Evropě

DEMOGRAFICKÉ STÁRNUTÍ POPULACE

- **Demografické stárnutí** společnosti, které od poloviny 20. století postihuje ve větší či menší míře všechny země, se v současnosti stává jedním z **celosvětových problémů**
- Úzce souvisí s **procesem druhého demografického přechodu**, resp. *snižováním porodnosti i úmrtnosti a zvyšováním střední délky života*

- **Primárně** je *stárnutí populace* dáno trendem **úrovně plodnosti** a **sekundárně úrovní úmrtnosti**
- Průměrné **stáří obyvatelstva** se začíná **zvyšovat** když **poklesne míra plodnosti** – vysoká míra plodnosti je zejména u rozvojových zemí, které mají mladou věkovou strukturu
- Dopad **poklesu úmrtnosti je proměnlivý** v závislosti na tom, zda se týká **mladší nebo starší generace**
- Historicky se **první pokles úmrtnosti** týkal zejména **dětí** a omlazoval tak populaci – postupně se projevil i u dalších generací – výrazné stárnutí populace

- *Stárnutí jednotlivce* (biologický proces, biologický věk) vs. **demografické stárnutí**
- Demografické stárnutí se týká **celé populace** a na rozdíl od biologického **může generace omládnout** zvýšením podílu mladých věkových skupin
- K demografickému stárnutí dochází v důsledku změn v charakteru demografické reprodukce a **mění se** při něm **zastoupení dětské a postreprodukční složky** v populaci

1) Stárnutí v základně věkové pyramidy

- Dochází k relativnímu **zpomalení růstu mladších věkových skupin**, které je většinou výsledkem *poklesu úrovně plodnosti a porodnosti*

2) Stárnutí ve vrcholu věkové pyramidy

- Dochází ke **zrychlení růstu počtu osob ve starším věku**, které je důsledkem rychlejšího *snižování měr úmrtnosti ve vyšším věku*
- To vede k **prodlužování naděje dožití** a tím k častějšímu dožívání se vyššího a vysokého věku

- Podle **dlouhodobých prognóz** budoucího vývoje celkového počtu a pohlavní a věkové struktury obyvatelstva **bude podíl starších osob v populaci stále narůstat**
- O starých lidech a jejich zvyšujícím se počtu se v západních společnostech často hovoří jako o **sociálním problému**, především v souvislosti s *důchodovým systémem* a s *růstem nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči*

- Relativní **tempo stárnutí populace** je ovšem **daleko rychlejší v rozvojových zemích** než ve vyspělých

... souvislost s **probíhajícím demografickým přechodem**, který již ve vyspělých zemích proběhl... problémy pro státní politiku, sociální péči, zdravotnictví a celkový hospodářský růst

území	střední stav obyvatelstva v roce 2010					index stáří (65+/0-14, v %)
	v tis. obyvatel	naděje dožití	podíl na populaci (v %)			
			0-14 let	15-54 let	65 a více let	
Afrika	1 030	55	41	56	3	7,3
Asie	4 157	70	26	67	7	26,9
<i>Čína</i>	1 338	74	18	74	8	44,4
<i>Indie</i>	1 189	64	32	63	5	15,6
Evropa	739	76	16	68	16	100,0
Latinská Amerika	585	74	29	64	7	24,1
Severní Amerika	344	78	20	67	13	65,0
Austrálie a Oceánie	37	76	24	65	11	45,8
<i>pouze Austrálie</i>	22	81	19	68	13	68,4
Svět	6 892	69	27	65	8	29,6
Více rozvinuté regiony	1 237	77	17	67	16	94,1
Méně rozvinuté regiony	5 656	67	30	64	6	20,0

Zdroj: 2010 World population data sheet (<http://www.prb.org>), vlastní výpočty.

- Nejstarší skupinu obyvatel ve **věku nad 80 let tvoří asi 90 mil. osob**, z čehož jsou 2/3 ve vyspělých zemích
- Je to **nejrychleji rostoucí část** populace seniorů
- **Do roku 2050** má být počet nejstarších lidí **5krát větší** než dnes – tj. asi 4 % světové populace
- Ve vyspělých zemích bude **každý jedenáctý člověk starší 80 let**

Stárnutí a pohlaví

- Z důvodu **vyšší úrovně úmrtnosti u mužů** než u žen početně převažují ve starším věku ženy nad muži stejné věkové kategorie
- S **věkem** tato **převaha výrazně narůstá**
- Zatímco **při narození je početní stav mužů větší** než početní stav žen, tj. na 100 žen připadá zhruba 106 mužů, ve věkové skupině 60-69 let připadá na 100 mužů asi 120 žen
- ve věkové skupině 70-79 let 160 žen a ve věkové skupině 80 a více let to byl už téměř 2,5násobek, tj. 240 žen na 100 mužů (ovšem značné rozdíly mezi zeměmi)

- <http://www.gapminder.org/data/>